

I. N. ΚΑΖΑΖΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1992

Ως θεμελιώδες κριτήριο για τη σύλληψη της διαφοράς που χωρίζει την ΑΕ από την Καθαρεύουσα αλλά και από τις σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες θεωρώ τη ρηματική φύση του κλασικού αττικού λόγου. Όσο κι αν η μετεξέλιξη του ελληνικού γραφομένου λόγου κινήθηκε φρόνιμα και σταθερά προς την ονοματική έμφαση, στη λαλουμένη γλώσσα διατηρήθηκε η αρχική ρηματική καθαρότητα. Δεν γνωρίζω να έχει γίνει ωστόσο συστηματική οριοθέτηση της δημοτικής σημείο προς σημείο έναντι της Αρχαίας. Όλες οι προσπάθειές μου δεν μπόρεσαν μέχρι στιγμής να επιβεβαιώσουν τις άλλες, συχνά προβαλλόμενες, διακρίσεις για· δήθεν προτίμηση της δημοτικής προς την ενεργητική και της αρχαίας προς την παθητική σύνταξη, ή προς την βραχυπερίοδη (της πρώτης) έναντι της μακροπερίοδης δομής (της δεύτερης). Είναι σίγουρο ότι η ενεργητική σύνταξη είναι εξίσου απαραίτητη στην ΑΕ όσο και στη ΝΕ, και ότι οι δύο αυτές όψεις του ρήματος χρησιμοποιήθηκαν και χρησιμοποιούνται ανάλογα με την επιθυμητή έμφαση.⁷ Τα κείμενα της αφηγηματικής κοινής του 19ου αιώνα, λ.χ. του Μακρυγιάννη, για να μην πάει κανείς μακρύτερα, μπορούν να το βεβαιώσουν. Όσο για την μακροπερίοδη δομή· είναι γνωστό ότι η ΑΕ διαθέτει αφενός ένα περίτεχνο σύστημα συντάκτικης παράταξης και υπόταξης, και αφετέρου ένα περίπλοκο σύστημα μορίων, τα οποία τροχονομούν και τα ελάχιστα τμήματα του περιοδικού λόγου, υπογραμμίζοντας την κυρίαρχη, και χαρακτηριστική για τον αρχαίο λόγο, αισθητική της συμμετρίας και των αντιθέσεων— όλα αυτά καθιστούν σαφέστατη και απαρξήγητη μέχρι των ατομικών στοιχείων της και την πιο μακρά περίοδο, έστω κι αν αυτή καταλαμβάνει κάποτε είκοσι ολόκληρες γραμμές. Επειδή ωστόσο δεν είναι εξίσου καλά γνωστό (ή μελετημένο) ακόμη το σύστημα "προφορικής στίξης" που διαθέτει ο δημοτικός λόγος, για να κατασκευάζει με την απαραίτητη ευκρίνεια τις δικές του περιόδους, (ιδίως τις

7. Βλ. το μελέτημά μου: "Παράδοση και νεωτερισμοί στην πρόσφατη μεταφραστική δοκιμή του Δ. Ν. Μαρωνίτη", περ. *Φιλολόγος*, τεύχ. 56 (1989) 114-33.

μακρές περιόδους του, που κι αυτές υπάρχουν, όταν η σύλληψη των πραγμάτων είναι σύνθετη), έχει δημιουργηθεί η παραπλανητική εντύπωση ότι ο γνήσια δημοτικός λόγος (αυτός προπάντων των κλασικών του δημοτικισμού) είναι εκ γενετής, και αθεράπευτα, βραχυπερίοδος. Και στο σημείο αυτό σχετική μελέτη του λόγου του Μακρυγιάννη θα ήταν πολύ διδακτική.⁸

Το ικρίωμα, λοιπόν, μιας, οσοδήποτε μακράς, περιόδου κατά την κλασική εποχή, το στήνει η πυκνή συστοιχία των ρημάτων της. Η προκλασική και η κλασική γλώσσα διέθετε λίγα και βαρύτιμα αφηρημένα ουσιαστικά, και οι συγγραφείς φρόντιζαν, με μια φειδωλή χρήση τους, να αξιοποιήσουν στο έπακρο την εγγενή σεμνότητα τόνου (ως επισημότητα ή υποβλητικότητα, κατά την περίπτωση) που μπορούσαν να δανειστούν από αυτά· πολλαπλασιάστηκαν, με την βαθμιαία ανάπτυξη της φιλοσοφίας και των επιστημών αφενός, και της λυρικής ποίησης αφετέρου, και αναρριχήθηκαν με προϋόσα ευκολία πάνω στη γερή ρηματική σκαλωσιά, την οποία (πλην συνειδητών εξαιρέσεων) δεν επικάλυψαν ποτέ σε όλη την έκτασή της.

Η εντελώς εξαιρετική περίπτωση του καταχρηστικά ονοματικού Θουκυδίδη όχι σπάνια δημιουργεί σκοτεινότητα και επιδέχεται μια γενικότερη ερμηνεία με τα ίδια κριτήρια. Αυτή η υποψία επαληθεύθηκε με την ανάγνωση του Διονυσίου Αλικαρνασσεά. Στο καλύτερο από τα κριτικά του δοκίμια, σ' αυτό για τον Θουκυδίδη, ο Διονύσιος μιλά για την ατέλειωτη επεξεργασία, στην οποία υπέβαλλε τον λόγο του ο ιστορικός. Την επεξεργασία αυτή την προσδιορίζει πρώτ' απ' όλα ως τροπή μιας ονοματικής διατύπωσης σε ρηματική και τανάπαλιν: *καὶ τότε μὲν λόγον ἐξ ὀνόματος ποιῶν, τότε δ' εἰς ὄνο-*

8. Η μελέτη του μακρυγιαννικού λόγου διευκολύνεται τώρα αποφασιστικά από την ύπαρξη δύο βασικών εργαλείων: Ν.Κυριαζίδη, Ι.Ν. Καζάζη και J. Bréhier, *Το Λεξιλόγιο του Μακρυγιάννη*, τόμ. 1-3, Αθήνα 1983· των ιδίων, *Τα ελληνικά του Μακρυγιάννη με τον Υπολογιστή, A Tagged Concordance of and Other Indices to the Opera Omnia of Makriyannis*, πρόδρομη έκδοση σε τέσσερις τόμους και σε CD-ROM, Αθήνα 1989 και 1990. Νέα επτάτομη έκδοση, Αθήνα: Παπαζήσης, 1992.

μα συνάγων τὸν λόγον (Θουκ. κεφ. 24). Θα καταλάβαινα την παρατήρηση ως έναν ακόμη ριζοσπαστικό πειραματισμό της δυναμικής γραφής ενός ιστοριογράφου, ο οποίος δεν edίσταζε να δοκιμάζει τις πιο ακραίες δυνατότητες της γλώσσας, προκειμένου, με την ανοικειωτική τεχνική του, να αναδεικνύει τη νεόκοπη στιλπνότητα και δυναμική της δικής του περιγραφής και εκτίμησης. Ενώ όμως η πρώτη τροπή αποσαφηνίζει, η δεύτερη συσκοτίζει το νόημα. Χωρία όπως το Θουκυδίδειο 8.48.3: *καὶ ὁ μὲν ὄχλος, εἰ καὶ τι παραντίκα ἤχθετο τοῖς πρᾶσσομένοις, διὰ τὸ εὖπορον τῆς ἐλπίδος τοῦ παρὰ βασιλέως μισθοῦ ἠσύχαζεν*, μπορεί να ηχούν κάπως ανοίκεια αλλά απλώς καθυστερούν για λίγο τον αναγνώστη. Πρόσφατα, όμως, καταμετρήθηκαν από τον καθηγητή κ. Αγαπητό Τσοπανάκη όχι λιγότεροι από επτά γραμματικά δυνατοί τρόποι για να συνταχθεί, και πολλοί περισσότεροι για να ερμηνευθεί, η μικρή ονομαστική φράση του Θουκυδίδη: *καὶ δι' ἐλαχίστου καιροῦ τύχης ἅμα ἀκμῆ τῆς δόξης μᾶλλον ἢ τοῦ δέους ἀπηλλάγησαν* (Ιστοριῶν 2.42.4).⁹

Τέτοια σκανδαλώδη αδιέξοδα ασφαλώς δεν ενθαρρύνουν τη μίμηση και τον ζήλο. Ο Διονύσιος αποδοκιμάζει σαφέστατα ένα χωρίο (3.82.3), το οποίο, διόλου συμπτωματικά, βρίθεται από ονομαστικά (αφηρημένα και μη) στοιχεία: *ἔστασίαζέν τε οὖν τὰ τῶν πόλεων, καὶ τὰ ἐφυστερίζοντά που ἐπιπύσσει τῶν προγενομένων πολὺ ἐπέφερεν τὴν ὑπερβολὴν τοῦ καινοῦσθαι τὰς διανοίας τῶν τ' ἐπιχειρήσεων περιτεχνήσει καὶ τῶν τιμαριῶν ἀτοπία*. Το ξαναγράφει λοιπόν ο ίδιος και, αποκαθιστώντας τη ρηματική ροή του, επαναφέρει και τη νοηματική διαφάνεια του κειμένου. Μετά το πείραμα αυτό, δεν αρκείται ο Διονύσιος στο απόφθεγμα: *οὐδὲ οἱ τῶν ὀνομάτων σχηματισμοὶ ταῖς ἀκοαῖς εἰσιν ἡδεῖς*, αλλά τολμά να ψέξει τον καταχρηστικά ονομαστικό λόγο του Θουκυδίδη για ασάφεια και ατονία (*—ταῦτα— οὔτε ἰσχυρῶς οὔτε σαφῶς ἀπήγγελλται*: Διον., ὄπ.π. κεφ. 29-31). Ο ίδιος, στα κεφ. 32-33, παραθέτει ένα ακόμη, μακρό και εξόχως ασαφές, χωρίο, *Ιστορ.*

9. *Gymnasium* 93 (1986) 164-77. Περισσότερα βλ. I. N. Καζάκης, *Φιλολογος* τχ. 56 (1989) 119 εξξ.

3.82.7-83.3, φροντίζοντας να τονίσει ότι δεν ανήκει στα σπάνια, αλλά στα καθ' υποτροπήν εγκλήματα του μεγάλου ιστορικού.

Προς άρση ενδεχομένων παρεξηγήσεων, χρειάζεται να διευκρινιστεί ότι εδώ ο λόγος είναι όχι τόσο για τα αφηρημένα "ουσιαστικά ποιότητας" (qualitatis, όπως *άνδρεία*, *σωφροσύνη* κ.λ.), αλλά κυρίως για τα αφηρημένα "δράσης" ή "κατάστασης ή πάθους" (actionis ή status/affectus, όπως τα *πολιορκία*, *άνοδος*, *λύπη*, *ήδονή* κ.λ.). Τα πρώτα απαντούν εξίσου συχνά και καλά στα αρχαία όσο και στα νέα ελληνικά· είναι τα δεύτερα που συνήθως αντικαθίστανται με ρηματικές συντάξεις.¹⁰

Χωρίς υπερβολή, το ήθος ολόκληρο του κλασικού ΑΕ πεζού λόγου κρέμεται από αυτή την διάκριση. Αρκεί να παρατηρήσει κανείς τα επόμενα ζεύγη παραδειγμάτων, που εύκολα πολλαπλασιάζονται:

- Στη Νέα Ελληνική λέγεται "με κατάπληξή μου είδα"· στην κλασική ΑΕ, *είδον θαυμάζων* (αν οι πράξεις σύγχρονες στο παρελθόν· ή, με διαφορά βαθμίδας στο παρελθόν, *είδον θαυμάσας*).
- Στη ΝΕ, "μου άρεσε η συντροφιά της", στα ΑΕ: *ήδόμην έκεινη προσομιλών/ προσομιλήσας* (ίδια διάκριση).¹¹
- Στη ΝΕ, "αισθάνομαι αγανάκτηση", στα ΑΕ: *χαλεπαίνειν*.
- Στη ΝΕ, "η ουσία", στα ΑΕ: *τό είναι, ή τό όν*, και (αργότερα) *ή ούσία*.
- Στη ΝΕ, "η αδικία", στα ΑΕ: *τό άδικείν, ά άδικεί, άδικίας άς άδικεί, άδικίαι, άδικία* (αξιοπρόσεκτη, πλην των άλλων, και η χρονικά διαβαθμισμένη εξέλιξη από τον "περιπτω-

10. Για περισσότερες γραμματικές διακρίσεις βλ. την πρόσφατη μονογραφία του Hans Helander, *On the Function of Abstract Nouns in Latin*, Uppsala 1977.

11. Πρβ. το ακόλουθο παράδειγμα από την θεματογραφία του Θεοδοσίου Ζυγομαλά: "εγώ τόσον εχαίρομουν την συντροφίαν σου": *τοσοῦτον ἔχαιρον ἐπὶ τῇ σῆ ἑταιρίᾳ· tantam cariebam voluptatem e tua familiaritate*, όπως μεταφράζει ο Μ. Crusius, *Turcograecia*, Basel 1584, lib. v., nr. 1α'.

σιολογικό" και συγκεκριμένο πληθυντικό στον γενικό και αφηρημένο ενικό).

- Στη ΝΕ, "με το πέρασμα του χρόνου", στα ΑΕ: *προϊόντος τοῦ χρόνου*.
- Στη ΝΕ, "με στρατηγό τον Κίμωνα", στα ΑΕ: *Κίμωνος στρατηγούντος*.
- Στη ΝΕ, "σκοτώθηκε πάνω στη μάχη", στα ΑΕ: *μαχόμενος απέθανε*.
- Στη ΝΕ, "πλήρωσα ένα μεγάλο ποσό", στα ΑΕ: *πολλά απέδωκα*.
- Στη ΝΕ, "ο Περικλής με 60 πλοία", στα ΑΕ: *Περικλῆς δὲ λαβῶν ἐξήκοντα ναῦς*.

Τι θα είχε να μας διδάξει το λιτό αττικό ιδίωμα για εκφράσεις που έχουν επικρατήσει στη σημερινή ΝΕ, όπως: "διαπράττω αδίκημα" (αντί του απλούστατου ΑΕ *ἀδικῶ*), διεξάγω πόλεμο (ΑΕ *πολεμῶ*), διατυπώνω ερώτημα (ΑΕ *ἐρωτῶ*); ή για τα "θέτει σε ισχύ", "λαμβάνει χώρα", "παίρνει θέση", "τελεί υπό απαγόρευση, παραίτηση..." κ.τ.ό., που έχουν διεισδύσει στην ομιλουμένη και γραφομένη σημερινή νεοελληνική, και για τα οποία η ξενική προέλευση είναι περισσότερο από βέβαιη! Πόσο ελληνικές είναι οι φράσεις "έπαιρνε ευχαρίστηση να μιλήσει με ξένο πρέσβη", ή "Ο Γκ. έφερε αμέσως τη σκέψη του στα ελληνικά πράγματα";

Αξιοσημείωτη είναι ακόμη η νεοελληνική προσθήκη του αφηρημένου στις επόμενες περιπτώσεις:

- Στη ΝΕ, "το μεγαλύτερο μέρος της ξηράς", στα ΑΕ: *τὰ πολλὰ τῆς γῆς/ τῆς γῆς ἢ πολλή*.
- Στη ΝΕ, "κατέστρεψαν ένα μέρος της ξηράς", στα ΑΕ: *τῆς γῆς ἔτεμον* (γεν. διαιρετική).
- Στη ΝΕ, "στην περίπτωση που", στα ΑΕ απλώς: *εἰ/ἐάν...*

Κωδικοποιώντας πρόχειρα τις περιπτώσεις: ένα ονοματικό στοιχείο, αφηρημένο ή μη, μπορεί να τρέπεται σε ρηματική σύνταξη· να μεταποιείται σε εμπρόθετο ("με αυτούς τους όρους": *ἐπὶ τούτοις*)· ή σε έναρθρο επίθετο ή μετοχή (τὸ *ἀνδρεῖον*, τὸ *δεδιός*)· ή σε έναρθρο απαρέμφατο (τὸ *μισεῖν*)· ή σε

σύνταξη με τον πληθυντικό του ουδετέρου της αναφορικής αντωνυμίας στο ρόλο του συστοίχου αντικειμένου ("οι απάτες": *ὅσα ἐξήπατησε*)· ή σε σύνταξη με κάποια άλλη αντωνυμία ("πολεμικές επιχειρήσεις": [*λείποντάς τι*]τῶν τοῦ πολέμου). Ένα αφηρημένο ουσιαστικό, χρησιμοποιούμενο στον πληθυντικό, εξατομικεύει, κατά κάποιον τρόπο, την αφηρημένη υπόστασή του (έτσι στα ΝΕ λέμε "οι αδιακρισίες", και οι αρχαίοι έλεγαν: *αἱ πρὸς τοὺς τυράννους ὀμιλίαι*).

Είναι αξιοθαύμαστος ο τρόπος με τον οποίο στην ΑΕ, με τη διαδοχή ακριβώς των διαφανών ρηματικών τύπων, εξασφαλιζόταν η πρώτη (κατά τον Αριστοτέλη) αρετή του λόγου, η σαφήνεια. Το κλινόμενο ρήμα φανερώνει πρόσωπο, αριθμό, χρόνο, ενέργεια ή πάθος και μας καθοδηγεί στην πιστοποίηση συντακτικών σχέσεων, οι οποίες είτε λανθάνουν είτε παραμένουν, ως αδήλωτες, αμφισβητούμενες στις ονοματικές συντάξεις. Το αποτέλεσμα: στη δεύτερη περίπτωση, ο λόγος κερδίζει σε υποβλητικότητα (στη λυρική ποίηση και στα λυρικά μέρη του δράματος) ή σε επισημότητα (στα πεζά γένη) ό,τι χάνει σε σαφήνεια.

Δίνω ένα συνεχές δείγμα αρχαίου λόγου:

Καὶ τὸ μὲν πλῆθος τῆς οὐσίας τοῦτ' ἦν τὸ καταλειφθέν, ὃ ἄνδρες δικασταί. ὅσα δ' αὐτῆς διακέκλεπται καὶ, ὅσ' ἰδίᾳ ἕκαστος εἴληφεν καὶ ὀπόσα κοινῇ πάντες ἀποστεροῦσιν, οὐκ ἐνδέχεται πρὸς ταῦτὸ ὕδωρ εἰπεῖν, ἀλλ' ἀνάγκη χωρὶς ἕκαστον διελεῖν ἐστίν. ἃ μὲν οὖν Δημοφῶν ἢ Θηριππίδης ἔχουσι τῶν ἐμῶν, τότε ἐξαρκέσει περὶ αὐτῶν εἰπεῖν, ὅταν κατ' αὐτῶν τὰς γραφὰς ἀπενέγκωμεν· ἃ δὲ τοῦτον ἔχοντ' ἐξελέγχουσιν ἐκεῖνοι καὶ ἐγὼ οἶδ' αὐτὸν εἰληφότα, περὶ τούτων ἤδη ποιήσομαι τοὺς λόγους πρὸς ἡμᾶς. πρῶτον μὲν οὖν ὡς ἔχει τὴν προῖκα, τὰς ὀγδοήκοντα μνᾶς, τοῦθ' ὑμῖν ἐπιδείξω, μετὰ δὲ ταῦτα καὶ περὶ τῶν ἄλλων, ὡς ἂν δύνωμαι διὰ βραχυτάτων. (Δημοσθένης, Κατ' Αφόβου Α' [xxvii], 12)

Όπως από την πεζογραφία ξεχώρισα την περίπτωση του Θουκυδίδη, έτσι στον χώρο της ποίησης θα απομονώσω το έργο ενός άλλου σκοτεινού, του Πινδάρου, αυτή τη φορά, όχι για να υποδείξω πώς μπορεί με την ρηματοποίηση κρίσιμων ονοματικών στοιχείων ενός χωρίου να εξομαλυνθεί μια νοηματική δυσκολία, αλλά για να συμβάλω στην ορθότερη ίσως

εκτίμηση του ποιητικού αποτελέσματος χωρίων με ιδιαίτερη ονομαστική πυκνότητα. Η λυρική ποίηση, επιμένοντας προγραμματικά περισσότερο στην περιγραφή και λιγότερο στην αφήγηση,¹² μπορεί, πολύ περισσότερο από τα άλλα ποιητικά είδη, να επωφελείται από την υποβλητική αξία του "στατικού" ονόματος, συγκεκριμένου και αφηρημένου. Η γενική αυτή ποιητική αρχή αφενός, και η συντακτική μας παρατήρηση αφετέρου πρέπει να συνδυαστούν και με την ειδικότερη τάση της αρχαίας ποίησης για "αριθμητική σύνθεση"¹³: τότε μπορεί να αποκτήσει όλη τη βαρύτητά της η ύφανση της λυρικής ποίησης πάνω σε κρίσιμα ονομαστικά στοιχεία, τοποθετημένα σε στρατηγικά σημεία ενός ποιήματος.

Την *έπεων θέσιν* στον Πίνδαρο την μελέτησαν πολύ συστηματικά οι J. K. Newman και Frances Stickney Newman, χωρίς όμως να προχωρούν στη σύνθεση των τριών παραμέτρων που προτείνεται εδώ. Μπορούμε, με τη δική μας συνδυαστική οπτική, να αξιοποιήσουμε πληρέστερα μερικά από τα ευρήματά τους, για την κατανόηση της δύσκολης και κρυπτικής πινδαρικής ποίησης. Έτσι παρατηρούμε ότι, για τον 1ο Ολυμπιόνικο: τέσσερις καίριες από ερμηνευτική άποψη λέξεις είναι ονομαστικά (άρα, με ανάγλυφο λυρικό προφίλ) στοιχεία που βρίσκονται τοποθετημένα σε στρατηγικά σημεία. Πρόκειται για την λέξη-τίτλο *ῥυμος*, που καταλαμβάνει τη θέση της 39ης λέξης από την αρχή του ῥυμου, και αντικρίζεται με τη λέξη *λόγων*, που καταλαμβάνει τη θέση της 39ης λέξης από το τέλος του ποιήματος· του υμνουμένου προσώπου το όνομα (*Πέλοπος*) είναι η 113η λέξη από την αρχή, και η 114η λέξη από το τέλος του ίδιου ποιήματος· ο *γάμος*, τέλος,

12. Βλ. πρόχειρα E. Staiger, *Grundbegriffe der Poetik*, Ζυρίχη 1946 (πολλές ανατυπώσεις), και E. Lämmert, *Bauformen des Erzählens*, Stuttgart (6η έκδ.) 1975.

13. "Numerical composition" κατά τον E. R. Curtius (*European Literature and the Latin Middle Ages*, αγγλ. μτφ. από τον W. R. Trask, Ν.Υόρκη 1953, Excursus xv, 501-09). Η ποιητική αυτή τεχνική αποκτά πρόσθετη, μυστικιστική και συμβολική, αξία κατά την ύστερη αρχαιότητα και τον μεσαίωνα.

με αναμφισβήτητα βαρύνουσα αξία για το ποίημα από θεματική άποψη, χρησιμοποιείται (πάντα σε αιτιατική ενικού) ως *Responsionswort* στο τέλος της τρίτης στροφής και της αντιστροφής.

Να προσθέσουμε, για την αναγκαία σύγκριση, ότι, αντίθετα, η λατινική αποτελεί γλώσσα κατά βάση ονοματική,¹⁴ και τη φύση της την παρακολουθούν όλες, αν δεν κάνω λάθος, οι νεολατινικές γλώσσες, η γαλλική, η προβηγκιανή, η καταλανική, η ισπανική, η πορτογαλλική, η ιταλική, η ραιτορομανική, η γλώσσα της Σαρδηνίας και η ρουμανική.

Και στη λατινική το όνομα δημιουργεί, μεγάλα και μικρά, προβλήματα. Όλοι θυμόμαστε πόσες συντακτικές σχέσεις μπορεί να εκφράζει, και στις δύο κλασικές γλώσσες, μια γενική ή αφαιρετική πτώση (διαίρεση, υποκείμενο, αντικείμενο, κτήση, σύγκριση, επεξήγηση, αναφορά, αιτία, αξία, ύλη, χρόνο, τόπο κ.λ.) και πόση ερμηνευτική προσοχή απαιτείται για τη διάκρισή τους, ιδίως όταν τα αφηρημένα συμπλέκονται μεταξύ τους.

Ο Lorenzo Valla, ο περιώνυμος ουμανιστής που, ανάμεσα στα άλλα, μετέφρασε στα λατινικά τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη, υπογραμμίζει τις διαστάσεις του κινδύνου που

14. Μολονότι οι επόμενες συντάξεις είναι ανά ζεύγη ισοδύναμες, η στατιστική συχνότητα ευνοεί τη χρήση των αφηρημένων ουσιαστικών.

Caesar annuntiat	Pompei mortem Pompeium mortuum esse
------------------	--

annuntiat	Pompei mors Pompeius mortuus esse
-----------	--------------------------------------

propter quia	Pompei mortem Pompeius mortuus est
-----------------	---------------------------------------

post postquam	Pompei mortem Pompeius mortuus est.
------------------	--

Ο Hans Helander, όπ. π. 10 εζξ., προτείνει την συστηματική ανάλυση των αφηρημένων της λατινικής ακριβώς με την ανάλυση του ρηματικού τους περιεχομένου στην επιφάνεια.

επισημάνουμε για την λατινική:

"Κάθε χρήση της γενικής (...) νοείται είτε ενεργητικά είτε παθητικά —προσθέτω και κτητικά, που το θεωρώ ουσιαστικά ισοδύναμο με το ενεργητικά. Ο ενεργητικός τύπος, όπως στο *providentia dei* (η πρόνοια του Θεού) (...)· ο παθητικός τύπος, όπως στο *timor dei* (ο φόβος του Θεού) (...)· στην πρώτη περίπτωση ο Θεός προνοεί (δεν προνοεί άλλος γι' αυτόν), στη δεύτερη, εμπνέει φόβο (δεν τον αισθάνεται ο ίδιος)...Και όσο σαφές είναι το νόημα εκφράσεων σαν τις παραπάνω, άλλο τόσο ασαφές γίνεται στις επόμενες: *amor dei* (η αγάπη του Θεού), (...), *suspitio uxoris* (η υποψία της γυναίκας). Εδώ δεν είναι σαφές για τι γίνεται λόγος, για την αγάπη που ο Θεός τρέφει για μας ή εμείς γι' αυτόν (...), για την υποψία του συζύγου προς την σύζυγο ή της συζύγου προς τον σύζυγο."¹⁵

Αξίζει να σημειωθεί ότι ακριβώς με την αποσαφήνιση τέτοιων διφορούμενων κατατριβόταν η μεσαιωνική λογική, οικοδομώντας απάνω τους ακροσφαλείς, ή και ανύπαρκτες συχνά διακρίσεις, οι οποίες καλούνταν να στηρίξουν με τη σειρά τους θεωρίες ολόκληρες λογικής, φιλοσοφίας και θεολογίας! Η γραμματική μεγαλοφυία του Valla έμελλε να χρηστεύσει πολλές από αυτές τις "διακρίσεις", σαρώνοντας και τις συνέπειές τους (κυρίως για την ιστορική και τη νομική σκέψη) σαν πύργους από τραπουλόχαρτα. Οπωσδήποτε η

15. Ολόκληρο το χωρίο: *Genetivus omnis (ut taceam, si qui sint alii modi) aut active aut passive accipitur: Adde etiam possessive, quod pene pro active accipio. Active, ut providentia dei, bonitas dei. Passive, ut timor dei, cultus dei. Ibi deus providet, et benigne agit, non ipsi providetur, et benigne fit. Hic timetur et colitur, non timet, nec colit. Possessive, ut sedes dei, regnum dei. Atque in huiusmodi oratione, ut intellectus apertus atque unus est, ita in illis ambiguus et anceps. Amor dei, charitas patris, suspitio uxoris: dubium est de utro loquaris, an de amore, quem deus in nos habet, an de eo, quem nos in eum: de charitate patris in filios, an filiorum in patrem: de suspitione maritali, an de suspitione uxoria. (Elegantiae, II.1=Opera, Βασιλεία 1540, I.43).*

παρατήρησή του παραμένει διδακτική για τις νεότερες ευρωπαϊκές γλώσσες, οι οποίες, οδηγώντας στα άκρα τη σχετική τάση τους, συχνά αναρτούν πάνω σε νοηματικώς αδιαφανή ρήματα (όπως τα "είμαι", "έχω" κ.λ.) ορμαθούς αλληλοεξαρτώμενων ουσιαστικών, και μάλιστα αφηρημένων —για να καταλήξουν είτε στην αδιαπέραστη, αυταρχική και ευθυνόφοβη γλώσσα της γραφειοκρατίας, είτε απλώς στα αλαμπουρνέζικα.¹⁶ Παραθέτω χωρίς σχολιασμό την επόμενη παράγραφο από πρόσφατο δημοσίευμα σε εφημερίδα:

16. Ντίνου Χριστιανόπουλου *Τα αλαμπουρνέζικα ή η γλώσσα των σημερινών κουλτουριάρηδων*, Θεσσαλονίκη 1990.

Δεν μπορεί εδώ να γίνει αναλυτικός λόγος για το ρόλο της στίξης ως βοηθήματος της γραφής και της ανάγνωσης. Η αρχαία στίξη (lat. *distinctiones*), το λαμπρό αυτό μέσο που επιτρέπει επιπρόσθετες λεπτές διακρίσεις που αποσαφηνίζουν τα αμφίσημα και νοηματοδοτούν κάποτε και τα άσημα, υπακούει στη ρυθμική και την αναπνευστική άρθρωση του λόγου· η νεότερη εκδοτική πρακτική αρχαίων κειμένων (πλην της γαλλικής σχολής, η οποία κάνει παραχωρήσεις και σε ρυθμικούς υπολογισμούς) παρακολουθεί στενά τη συντακτική λογική. Στην πραγματικότητα οι αρχαίοι δεν είχαν μεγάλη ανάγκη της γραπτής στίξης, στο μέτρο που η, εσωτερική και καταληκτική, ρύθμιση του λόγου αποσαφηνίζει θαυμάσια την άρθρωσή του σε κώλα και κόμματα, την οποία συνελάμβανε το ασκημένο αφτί. Στα τέλη της αρχαιότητας, όταν υποχώρησε η αίσθηση αυτή και τα ελληνικά διδάσκονταν και σε μη Έλληνες, εισάγονται στις ρητορικές σχολές ειδικές ασκήσεις στίξης, για να επιβεβαιωθούν τα ρυθμικά στοιχεία του υπό μελέτη, ποιητικού ή πεζού, κειμένου. Ακόμη μεγαλύτερη προσοχή δίνεται στη στίξη στον Μεσαίωνα πια, όταν οι δάσκαλοι για πρώτη φορά επινοούν συστήματα κριτηρίων για την άσκηση αυτή. Βλ. A. Scaglione, *The Classical Theory of Composition*, Chapel Hill 1972, 99 εξξ. Όσο για τη στίξη των μεσαιωνικών ελληνικών χειρογράφων, που μοιάζει να είναι απολύτως αυθαίρετη, χρειάζεται υπομονετική μελέτη, σε συνδυασμό με τις τελευταίες επισημάνσεις του καθηγητή Hans Eideneier για τον αρθρωτικό ρόλο του "και" ("*Kai als Auftakt zur (rhythmischen) Phrase*," *Jahrbuch der Österr. Byzantinistik*, 39, 1989, 179-200). Αλλά και των αναγεννησιακών λατινικών κειμένων η μετάφραση δυσχεραίνεται σημαντικά από την στίξη των τυπωμένων κειμένων, η οποία κρίνεται από ειδικούς ως "χαοτική και, κάποτε, απολύτως διεστραμμένη" (Gilbert, *όπ. π.*, Preface).

"Πρόκειται για ιστορία παλιά όσο και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους: το θεσμικό πλαίσιο δεν αποτελεί την κωδικοποιημένη υλική μορφή της κανονιστικότητας της κοινωνικής συνύπαρξης και επικοινωνίας που επιτρέπει τη διαμόρφωση και πρακτική λειτουργία συλλογικής κοινωνικής συνείδησης μέσα από αντιθέσεις, διαπραγματεύσεις και εξισορροπήσεις, αλλά αποτελεί την τυπική κάλυψη πρακτικών αντίθετων προς το ορθολογικό περιεχόμενο ενός κανονιστικού πλαισίου βασισμένου σε δεσμευτικές προϋποθέσεις."¹⁷

Ο εσχηματισμένος αρχαιοελληνικός λόγος

Σημειώθηκε ήδη ότι η επιλογή του 19ου αιώνα υπέρ ενός γλωσσικού οργάνου "μετακλασικού τύπου" και την ΑΕ αδικούσε και προς τη δημόδη έδειχνε άκρα περιφρόνηση, με αποτέλεσμα ούτε η πραγματική κλασική ΑΕ να διδάχτεί αξιοπρεπώς, ούτε η φύση της δημόδους να μας διδάξει επαρκώς. Γι' αυτό και δεν μπόρεσαν οι καθαρεύοντες φιλόλογοι να στρέψουν το νεότερο (επίσημο και ανεπίσημο) γλωσσικό όργανο προς την ορθή κατεύθυνση. Αντίθετα, ο συνδυασμός ορθής αγωγής στα ΑΕ και σεβασμού προς τη δημόδη γλώσσα θα μπορούσε να γίνει ασφαλής οδηγός για τόσα άλλα ακανθώδη γλωσσικά ζητήματα, αλλά και για το επίμαχο θέμα του ποσού των ονοματικών στοιχείων, που μπορεί να γίνει ανεκτό στη γραπτή και προφορική ΝΕ.

Κανένας δεν θα υποστηρίξει σήμερα ότι τα ξένα (ονοματικά στην πλειοψηφία τους) δάνεια ήταν δυνατό ή σοφό να λείψουν και από τη δική μας σύγχρονη γλώσσα της διοίκησης, των τεχνών και των επιστημών, ούτε ότι δεν θα έπρεπε να προέλθουν από γλώσσες με μακρά και πειθαρχημένη καλλιέργεια, όπως η γαλλική ή η ιταλική, γλώσσες όλες ονοματικές. Η μεταφορά της επιστημονικής γνώσης δεν δια-

17. "Τα Νέα" 7.7.1992. Το δείγμα είναι εντελώς τυχαίο.

χωρίζεται από τη μεταφορά της επιστημονικής ορολογίας. Όσο εντατικότερα όμως καλλιεργείται η σύγχρονη νεοελληνική με προσοχή στο κοινό μέτωπό της με την αρχαία (σε κάθε περίπτωση που μια τέτοια ευθυγράμμιση είναι δυνατή), τόσο περισσότερο βάρος ονοματικών συντάξεων θα καθίσταται ικανή να σηκώσει, χωρίς το κυκλοφορικό της σύστημα να κινδυνεύει από τη θρόμβωση¹⁸ που μπορούν να προκαλέσουν τα κάθε λογής απαράδεκτα συντακτικά κρυσταλλώματα.

Στις μέρες μας, ο ορυμαγδός¹⁹ από τις ατελείυτες αντιδικίες για την πραγματική ή υποτιθέμενη γλωσσική πενία των Νεοελλήνων πάει να επικαλύψει για άλλη μια φορά το μόνιμο πρόβλημα της παιδείας μας, την αμέθοδη και ποιοτικώς ανε-

18. Ελάχιστων χειριστών της καθαρεύουσας ο λόγος ρέει σχετικώς αβίαστα· ανάμεσά τους προσωπικώς ξεχωρίζω τον Ρωμαίο και τον Τσούντα. Στον κανόνα εξάλλου των κακών χειριστών της (καθαρεύουσας) "δημοτικής" συγκαταλέγεται ο Κ. Γεωργούλης, από τα κορυφαία παραδείγματα προς αποφυγήν. Πρβ. δύο τυχαία δείγματα από ένα πρώιμο γραφτό του τελευταίου: "Η από τη νομοτέλεια που είδαμε εκπηγάζουσα αδυναμία οιασδήποτε σύνδεσης σημασιών μας κάνει φανερό το φαινόμενο της έλλειψης νοήματος και μας βοηθά να το ξεχωρίσουμε από τον λογικό παραλογισμό". "Οι γλωσσικοί κανόνες καθορίζουν βέβαια τις περιπτώσεις των συνδέσεων που δίνουν ασυμβίβαστες σημασίες, ο έσχατος όμως λόγος της ασυμβιβασίας αυτής δεν είναι η γλωσσική συνήθεια, αλλά η εκ των προτέρων νομοτέλεια που διέπει τις αυθυπόστατες και μη αυθυπόστατες σημασίες, τις μορφές της σύνδεσής τους και τις δυνατότητες του μετασχηματισμού τους" (*Η μελέτη των ελληνικών ανθρωπιστικών γραμμάτων*, Θεσσαλονίκη 1937· β' έκδ. Αθήνα 1964, σ. 137). Δυστυχώς δεν είναι καθόλου σπάνιες οι περιπτώσεις πολλών, κατά τα άλλα διαπρεπών λογίων (βλ. λ.χ. τον Μανουήλ Γεδεών), των οποίων η καθαρεύουσα συσσωρεύει περιδικούς ογκόλιθους των 20 και των 25 γραμμών, με ευνόητες δυσμενείς επιπτώσεις στη φράση και στο νόημα.

19. Στην πραγματικότητα τα βέλη των εμπνευστών της διαμάχης κατευθύνονται προς την, καθιερωμένη από το 1976, "καλλιεργημένη δημοτική". Η πηγή του κακού συνδέθηκε, αυθαίρετα κατά την άποψή μου, με τη μειωμένη διδασκαλία των αρχαίων στη Μέση Εκπαίδευση και, ως πανάκεια, προτάθηκε η άνευ όρων παλινόρθωσή τους.

παρκή διδασκαλία και της νέας²⁰ και της αρχαίας ελληνικής στο σχολείο. Ότι το πρόβλημα δεν απασχολεί σοβαρά καμία από τις εμπλεκόμενες παρατάξεις φαίνεται από την τακτική όσων επιχειρούν να προσβάλουν το "μύθο της λεξιπενίας", καταφεύγοντας σε λεξιμετρικές βυθοσκοπήσεις της εν χρήσει νεοελληνικής. Είναι ωστόσο αναμφισβήτητο ότι το σχολείο ποτέ δεν edίδαξε και εξακολουθεί να μην διδάσκει γραφή —γι' αυτό, αν κάποια πενία προδίδουν τα νεοελληνικά αυτή, κατά τη γνώμη μου, είναι όχι τόσο λεξιλογίου όσο και προπάντων τέχνης. Αν αλλιώς είχαν τα πράγματα, τα αποτελέσματα δεν θα εξακολουθούσαν να είναι τόσο απογοητευτικά, ιδίως σήμερα που, παρά την όποια κάμψη του λεξιλογίου της καθημερινής επικοινωνίας²¹ (υπόθεση πιθανή, αλλά επιστημονικά ατεκμηρίωτη για την ώρα), οι απώλειες μάλλον αντισταθμίζονται από την γενικότερη εκφραστική άνεση του μέσου νέου. Θά πρότεινα, λοιπόν, προτού σπεύσουμε σε κρίσεις ή διορθωτικά μέτρα, να αναγνωρίσουμε στην ενδημική έλλειψη ποιοτικού λόγου μια χρόνια νόσο, με όνομα, συμπτωματολογία και συγκεκριμένες αιτίες.

Ως λόγος ασχημάτιστος, δηλαδή άσχημος εντέλει, μπορεί να θεωρηθεί, χωρίς υπερβολή, ο κύριος όγκος του γραφομένου (και ακουμένου) λόγου σήμερα. Η δυσμορφία του λόγου, σταθερό παρακολούθημα του παλαιού γλωσσικού προβλήματος, παρακολουθεί και το σημερινό γλωσσικό ζήτημα, δύο δεκαετίες περίπου μετά τον επίσημο και οριστικό τερματισμό της διαμάχης μεταξύ καθαρεύουσας και δημοτικής. Ασφαλώς, αρχαία και νέα δεν διαφέρουν μόνον ως προς την εσωτερική τους σύσταση (ονοματική ή ρηματική)· και ως τρόποι γραφής διαγράφουν τροχιές ασύμπτωτες μεταξύ τους, στο βαθμό που η αρχαία γραμματεία σχημα-

20. Όσο ξέρω, το γλωσσικό μάθημα των σύγχρονων Νέων Ελληνικών, προφανώς ως περιττό, απουσιάζει από τα προγράμματα των Φιλοσοφικών Σχολών μας.

21. Εξέλιξη που πρέπει να αποδοθεί στην εικονοφιλία αν όχι εικονολατρεία του μεταπολεμικού κόσμου ανεξαρτήτως γεωγραφικού πλάτους και μήκους.

τίζει μια κλειστή παράδοση, επιμερισμένη σε γένη και είδη (με ιδιαίτερες συμβάσεις, θέματος και λεξιλογίου, μορφής και άρθρωσης, μέτρου —αν πρόκειται για ποίηση—, και διαλέκτου κάποτε)²², ενώ τα περισσότερα νεοελληνικά κείμενα, αν εξαιρεθούν τα παλιότερα λογοτεχνικά και ένα μέρος της σύγχρονης κριτικής και επιστήμης,²³ επηρεάζονται εμφανώς από την αναρχία των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Ένας τέτοιος λόγος θα επέσυρε τον ψόγο των αρχαίων κριτικών, ως "ανοικονόμητος", "κακοςύνθετος" και "ασχημάτιστος".

Αυτή την ακριβή δικαιοσύνη απηχεί η παραδοσιακή κριτική ορολογία που παρέλαβε ο Κοϊντιλιανός: *Sunt inornata et haec: quod male dispositum, id ανοικονόμητον, quod male figuratum, id ασχημάτιστον, quod male conlocatum, id κακο-*

-
22. Μεγάλο μέρος της μεταγενέστερης αρχαιοελληνικής γραμματείας ασχολείται με την, απαραίτητη για την αυτοσυντήρησή της, κωδικοποίηση των συμβάσεων αυτών.
23. Θα ήθελα να προφυλάξω αυτές τις παρατηρήσεις από την τυχόν μομφή για ανιστόρητη κριτική κλασικιστικού τύπου. Ούτε αρμόδιος είμαι για τα νεοελληνικά πράγματα (γι' αυτό μένω σε πολύ γενικές περιγραφές τους), ούτε στις προθέσεις μου ανήκει να συστήσω τα αρχαία ως μέτρο για τα νέα. Μου αρκεί να διευκρινίσω, όσο γίνεται, την παραδειγματική ισχύ του αρχαίου λόγου, εν ανάγκη καταφεύγοντας ενισχυτικά και στα ευρωπαϊκά παράλληλα, κάθε φορά και στο μέτρο που το ευρωπαϊκό παράδειγμα μπορεί να είναι ερεθιστικό και διδακτικό. Τα υπόλοιπα αφορούν τους σχεδιαστές της εκπαιδευτικής μας πολιτικής, πανεπιστημιακούς και πολιτικούς. Έτσι λ.χ. οφείλω, νομίζω, να επισημάνω ότι οι ειδικοί έχουν από καιρό αναγνωρίσει και μελετήσει την τάση (από τη δεκαετία του 1890 και δώθε) της γαλλικής λογοτεχνίας να επιστρέψει, ύστερα από ένα μακρό διάλειμμα, στους κλασικούς της, οι οποίοι δεν είναι άλλοι από τους (κλασικιστικούς) συγγραφείς του 17ου αιώνα (και, μέσω αυτών, και στους αρχαίους κλασικούς). Το ρεύμα αυτό (για ορισμένους, μια πραγματική *revolution*), που, ως σημειωθεί, βρήκε εχθρικό το πανίσχυρο τότε πανεπιστήμιο, ανανέωσε εκ βάθρων τα γαλλικά γράμματα, αν σκεφτεί κανείς ότι μέσα του βρέθηκαν από την πρώτη στιγμή μείζονες συγγραφείς σαν τους Gide, Proust και Valéry. (Βλ. W. G. Moore, "French authors on their classics," στον τόμο *Studies in Modern French Literature Presented to P. Mansell Jones*, Manchester University Press 1961, 233-41.) Το παράλληλο είναι σαφές, αλλά η αξιοποίηση ενός τέτοιου ερεθίσματος δεν μπορεί να αφορά τον συγγραφέα του παρόντος.

σύνθετον vocant (VIII, iii, 59). Ανάλογα διδάσκει και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, *Περὶ Συνθ.Ονομ.* κεφ.3 (αρχή): ἔστι τοίνυν πᾶσα λέξις ἢ σημαίνομεν τὰς νοήσεις ἢ μὲν ἕμμετρος, ἢ δὲ ἄμμετρος· ὧν ἑκατέρα καλλῆς μὲν ἁρμονίας τυχοῦσα καλὸν οἶα τ' ἔστι ποιεῖν τὸ μέτρον καὶ τὸν λόγον, ἀνεπιστάτως δὲ καὶ ὡς ἔτυχεν ῥιπτομένη προσαπόλλυσι καὶ τὸ ἐν τῇ διανοίᾳ χρήσιμον. Κατ' αντιδιαστολήν, ο αρχαῖος λόγος, στο σύνολό του, ποτέ δεν είναι ακαλλιτέχνητος ἢ ατημέλητος ατιμωρητί. Γι' αυτό οι νεότεροι φιλόλογοι, όταν αναφέρονται στην αρχαία πεζογραφία, μιλούν για "λόγο έντεχνο" (Kunstprosa, art prose).²⁴

Η κατανόηση της βασικής αυτής διαφοράς καθιστά απολύτως απαραίτητες κάποιες αναλυτικότερες εξηγήσεις για τον κατάτεχνο και εσχηματισμένο χαρακτήρα της ΑΕ. Ο αρχαῖος πεζός λόγος²⁵, "οι καλοί λόγοι" για την παλαιά ορολογία, μπορεί να εξεταστεί· (α) ως προς τα πανταχού παρόντα σχήματα λόγου (figurae και tropi) που τον διαστίζουν, (β) ως προς τις μονάδες λόγου (τις λέξεις, οι οποίες επιλέγονται με μεγάλη φροντίδα, τα κῶλα, τα κόμματα και τις περιόδους) που τον συγκροτούν και τον οργανώνουν, και (γ) ως προς την συνειδητή επιδίωξη ρυθμικής συμμετρίας και μετρικής αρμονίας που τον διαπερνά:

(α) Ως προς το πρώτο, τὸ μηδὲν ἀσχημάτιστον ἐκφέρειν νόημα, κατὰ την ἔκφραση του Διονυσίου του Αλικαρνασσεύα (ὅταν μιλά για την οικεία τάση του Θουκυδίδειου λόγου): πρόκειται για την πειθαρχία που θέλει τη σκέψη υποταγμένη στα γνωστά από το συντακτικό σχήματα λόγου. Αυτά, κατὰ τη συντηρητική εκτίμηση του H. Lausberg,²⁶ δεν είναι λιγότερα

24. Χαρακτηριστικός, για την αντίληψη αυτήν, είναι ο τίτλος αρχαίας σχετικής πραγματείας του Ρουφίνου: "Versus ... de compositione et de metris oratorum" (Halm, pp. 575-84).

25. Ο Διονύσιος ο Αλικ. αποκαλεί τον έντεχνο πεζό λόγο "άμμετρον ποιητικήν" (ποίηση που δεν χρησιμοποιεί μέτρο) και τον εξετάζει από τρεις απόψεις· ως προς την ὀνομάτων ἁρμογήν, τὴν σύνθεσιν τῶν κῶλων και τὴν τῶν περιόδων συμμετρίαν (*Π. Συνθ. Ονομ.* 26).

26. *Handbuch der literarischen Rhetorik*, Μόναχο 1960.

από εκατό. Η συνήθης διάκριση είναι τριπλή: *schemata*, *tropi*, *colores rhetorici*. Θα αποφύγω την ανάλυση. Μένω μόνο στην παρατήρηση του Δημητρίου, ο οποίος (Π. Ερμην. 59) τονίζει ότι τὰ δὲ σχήματα τῆς λέξεώς ἐστὶ μὲν καὶ αὐτὰ συνθέσεώς τι εἶδος και συμβουλεύει ὅτι πρόκειται για θέμα γούστου (67): *χρησθαι μέντοι τοῖς σχήμασι μὴ πυκνοῖς· ἀπειρόκαλον γὰρ καὶ παρεμφαίνόν τινα τοῦ λόγου ἀνωμαλίαν* (ἐλλειψη γούστου και ὕφος μη ομαλό). Προσθέτει, τέλος: *Οἱ γοῦν ἀρχαῖοι πολλὰ σχήματα ἐν τοῖς λόγοις τιθέντες συνηθέστεροι τῶν ἀσχηματίστων εἰσίν, διὰ τὸ ἐντέχνως τιθέναι* (οἱ κλασικοὶ συγγραφεῖς εἶναι φυσικότεροι ἀπὸ ἐκείνους που τα αποφεύγουν πλήρως).

(β) Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο σημεῖο: ἀν ὡς ατομικὲς μονάδες λόγου θεωρηθοῦν ὑπὸ κάποιαν, αυθαίρετη κάποτε, ἐννοία οἱ τυπογραφικῶς διακρινόμενες λέξεις, τα πραγματικὰ δομικὰ κύτταρά του τα συνιστοῦν τα κῶλα και τα κόμματα (*membra*, *incisa*), φραστικά σύνολα και υποσύνολα, ἕνας ακριβέστερος ορισμὸς των οποίων θα μας οδηγοῦσε σε μακρὲς ἀμφισβητήσεις και συζητήσεις, και μπορεῖ ἐδῶ να παραλειφθεῖ.²⁷ Το σίγουρο εἶναι ὅτι τα κῶλα, κατὰ τους ἀρχαίους σχολιαστές, συνιστοῦν μέρη του ὅλου ὅλα²⁸, ὅπως τὸ δάκτυλο εἶναι μέρος ἀκέραιο τῆς παλάμης. Τα κῶλα και τα κόμματα ὄχι μόνον αποτελοῦν λογικὲς και συντακτικὲς μονάδες, ἀλλὰ (για τους ἀρχαίους θεωρητικούς) ἔχουν στενὴ σύνδεση με τις

27. Ενδεικτικὴ βιβλιογραφία: E. Fraenkel, "Kolon und Satz," *Nachr. d. Gesellsch. d. Wiss. zu Gött.*, Phil.-Hist. Klasse 1932, 197-213· 1933, 319-54 (= τα κεφ. 3,4 και 5 στον τόμο *Kleine Beiträge zur klass. Philologie*, Ρώμη 1964· ἐπίσης βλ. το συμπλήρωμα *Noch einmal Kolon und Satz*, Μόναχο 1965). Παλιότερη βασικὴ βιβλιογραφία, που τώρα ξαναδιαβάζεται με καινούργιο ἐνδιαφέρον: R. Westphal, *System der antiken Rhythmik*, Breslau 1865, 100 ἐξξ.· Fr. Blass, *Die Attische Beredsamkeit*, τόμ. I-III, Λιψία 1887-98, I (2. ἐκδ.) 133, II (2. ἐκδ.) 160 ἐξξ.· E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, τόμ. I-II, 2. ἐκδ. Λιψία 1909, *passim*.

28. Δημήτριος: *συνείληπται διάνοια τῶι κῶλωι ὄλωι ὄλη (...)* ἐνίστε μέντοι τὸ κῶλον ὄλην μὲν οὐ συμπεραιοῖ διάνοιαν, μέρος δὲ ὄλης ὄλον (Π. Ερμην. 2). Κόμμα ἐστὶν τὸ κῶλου ἔλαττον οἶον "Διονύσιος ἐν Κορίνθωι" καὶ τὸ "γνώθι σαυτόν".

αναπνευστικές δυνατότητες του ομιλητή και καθορίζουν τη ρυθμική συγκρότηση του λόγου. Ας μην ξεχνιέται ότι ο αρχαίος λόγος, αντίθετα με τον μετά τον 17ο αιώνα ευρωπαϊκό, είναι κατεξοχήν ακροαματικός-προφορικός:²⁹ *optime autem iudicant aures* τονίζει ο Κοϊντιλιανός (9.4.116), και συμβουλεύει, σε περίπτωση οποιασδήποτε αμφιβολίας, να ρωτάμε το αφτί (*aurem interroga!*).

Είναι αμέσως φανερό ότι αυτές οι υποδιαιρέσεις του λόγου όχι μόνον δεν παρατάσσονται ασύνδετες μεταξύ τους (το ασύνδετο αποτελεί στα ΑΕ ισχυρό σχήμα λόγου), αλλά ιεραρχούνται και συναρμολογούνται σε περιοδικά σύνολα κατά τις επιταγές της πανίσχυρης αισθητικής της ισορροπίας και της αντίθεσης.³⁰ Θα ήταν όμως ανεπίτρεπτη σύγχυση να συμπεράνουμε από αυτό ότι το εξέχον χαρακτηριστικό της κλασικής περιόδου είναι η αυξημένη παρουσία της υπόταξης, σε αντίδιαστολή προς την ισχυρή στον προηγούμενο αρχαϊκό λόγο παρατακτική σύνταξη. Για να είμαστε ακριβέστεροι, το σήμα κατατεθέν της περιοδικής σύνταξης είναι η προοδευτική παρουσίαση της ύλης, η πορεία από το πρότερο

29. Ανάλογη η δομή και του νεοελληνικού λαϊκού λόγου, ακόμη και σήμερα.

30. Ο Κοϊντιλιανός λέγει: *magnae veteribus curae fuit gratiam dicendi paribus et contrariis acquirere. Gorgias in hoc immodicus: copiosus, aetate utique prima, Isocrates fuit. Delectatus est his etiam M. Tullius.* (9.3.74) Η αισθητική αυτή εμμονή φτάνει κάποτε στα όρια της σύνθεσης που, επειδή λογαριάζει τους αριθμούς (των συλλαβών, των λέξεων, των κώλων κ.λ.), ονομάζεται αριθμητική σύνθεση (*numerical composition*)! Σε τι λογής θεωρητικές κατασκευές μπορεί να οδηγεί κάποτε η ακραία αυτή αρχαιοελληνική τάση για συμμετρική διπολικότητα φαίνεται από την προκατειλημμένη εικασία του Ηροδότου, η οποία ξεπεράστηκε αιώνες μόνον αργότερα· βλ. τον ανώνυμο σχολιαστή στον Απολλώνιο Ρόδιο (2.675): *Ἵπερβορέους μὴ εἶναι τελέως φησὶν Ἡρόδοτος (Ἰστ. 4.36· εἰ δὲ εἰσὶ ὑπερβόρειοί τινες ἄνθρωποι, εἰσὶ καὶ ὑπερνότιοι ἄλλοι. γελῶ δὲ ὁρῶν γῆς περιόδους γράψαντας πολλοὺς ἤδη καὶ οὐδένα νόον ἔχοντως ἐξηγησάμενον), ἐπεὶ, εἰ εἰσὶν ὑπερβόρειοί τινες, πάντως καὶ ὑπερνότιοι. Ποσειδώνιος δὲ εἶναι φησὶ τοὺς Ἵπερβορέους, κατοικεῖν δὲ περὶ τὰς Ἰταλίας* (βλ. Ποσειδώνιο F 103 Jacoby).

προς το ύστερο (λογικά και αφηγηματικά), από τις (δευτερεύουσες) "προτάσεις" προς τις (κύριες) "αποδόσεις" τους, από τις μικρότερες στις ολοένα αυξανόμενες φραστικές ενότητες³¹ —από τη γενετική αιτία του λόγου προς τον τελικό στόχο του.

Πρβ. τα επόμενα εύλωτα δείγματα μικρών σχετικά και απλών περιόδων: Ἐράτων, ὁ Ἐρασιφῶντος πατήρ, ἔδανείσατο παρὰ τοῦ ἐμοῦ πάππου τάλαντα δύο. Ἡ: Ὁρμώμενος γὰρ ἐξ Ἄρωποῦ, περιωὴν κατὰ τοὺς ἀγρούς, καὶ ἐντυγχάνων τῶν πολιτῶν τοῖς πρεσβυτάτοις (...) τούτους ἀφηρείτο τὰ ὑπάρχοντα. Ἡ, τέλος: Ὁ γὰρ Ἀχελῷος ποταμὸς ῥέων ἐκ Πίνδου ὄρους διὰ Δολοπίας καὶ Ἀγριανῶν καὶ Ἀμφιλόχων, ἄνωθεν παρὰ Στράτον πόλιν ἐς θάλασσαν διεξιεῖ παρ' Οἰνιάδας, καὶ τὴν πόλιν αὐτοῖς περιλιμνάζων ἄπορον ποιεῖ ὑπὸ τοῦ ὕδατος ἐν χειμῶνι στρατεύεσθαι.³²

Πράγματι, η λεγόμενη "περίοδος" συνιστά την κορωνίδα του έντεχνου αττικού πεζού λόγου. Η Σούδα διασώζει για τον Θρασύμαχο, το συνομιλητή του Πλάτωνα στην Πολιτεία, τη σημαντική και αξιόπιστη πληροφορία ότι αυτός: *πρῶτος περίοδον καὶ κῶλον κατέδειξε καὶ τὸν νῦν τῆς ῥητορικῆς τρόπον εἰσηγήσατο.*³³ Σε αντιδιαστολή προς την εἰρομένη λέξη

31. Κατά το "νόμο των αυξανόμενων μελών" που διατύπωσε αναλυτικά ο O. Behaghel, "Beziehungen zwischen Umfang und Reihenfolge von Satzgliedern," *IF* 25 (1909) 110-42.
32. Αυτό δεν σημαίνει με κανένα τρόπο ότι όλες οι περίοδοι δομούνται με τον ίδιο τρόπο, "λογικά" (*ordre logique*, κατά την ακόμη διαφωτιστική ορολογία του Weil). Όταν υπερσχύει η συγγραφική επιθυμία να προβληθεί η "συναισθηματική" πλευρά ενός εκφωνήματος, η λογική σειρά αντιστρέφεται σε "παθητική" έκρηξη (*ordre pathétique*: Weil). Για τη διάκριση βλ. το ακόμη και σήμερα εντυπωσιακό βιβλίο του Henri Weil, *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes: Question de grammaire générale*, 2. έκδ. Παρίσι 1869. (Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτη, *Έρευνες στο ύφος του Ηροδότου. Μια μορφή υπερβατού*, Διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1962, σσ. 36-41.) Πρόσφατη επανεκτίμησή της από τον A. Scaglione, *The Classical Theory of Composition*, Chapel Hill 1972, 338-45.
33. Για τη σιγουριά της συνθετικής ματιάς και την ευαίσθητη ανάλυση των λίγων σχετικών μαρτυριών αξιανάγνωστο μένει ακόμη και σήμερα το ειδικό κεφάλαιο του E. Drerup, *Untersuchungen zur älteren griechischen Prosaliteratur*, Λιψία 1901 (= Hildesheim 1974), 225-51.

(ύφος "αρμαθιαστό" και κοφτό, style coupé: με προτάσεις μικρές, συνήθως παραταγμένες, που αποφεύγουν τους πολλούς συνδέσμους και ακολουθούν η μια την άλλη σε ρυθμό στακάτο.³⁴ που, αντί να οργανώνονται περί έναν πυρήνα, κυλούν σαν τις χάντρες του κομπολογιού, με τον τρόπο του περίφημου *venī, vidī, vici*), το περιοδικό ύφος (λέξεις καταστραμμένη έν περιόδοις) οργανώνει και ιεραρχεί όλα τα συστατικά του στοιχεία σε αλληπάλληλους κύκλους γύρω από ένα, απλό ή δίδυμο, κέντρο.³⁵

Η ώριμη ρητορική θεωρία διακρίνει τρία οργανωτικά σχήματα: μια περίοδος μπορεί να συντίθεται από κώλα είτε αντίθετα είτε παράλληλα (αντιστοίχως, "λέξεις αντικειμένη" και "λέξεις διηρημένη", κατά τον Αριστοτέλη): μπορεί όμως, ακόμη —όπως προσημειώθηκε— να παρασκευάζει μια ένταση, στο μέτρο που οι "προτάσεις", ακολουθώντας έναν αναβατικό ρυθμό, προοδευτικά οδηγούν στην "απόδοση" (*sensus suspensio*).³⁶ Κατά την αρχαία θεωρία, όπως η στρο-

34. Τα ξεχωριστά διανοήματα συσσωρεύονται, χωρίς στο πρώτο να εμπεριέχεται η παραμικρή ένδειξη ότι πρόκειται να ακολουθήσει ένα δεύτερο, ένα τρίτο κ.ο.κ. Το παράδειγμα από τον Λυσία (12.9) φανερώνει ότι οι προτάσεις δεν είναι αναγκαστικά κύριες συνδεδεμένες με τον "και":

ὁ δ' ἔφασκεν

εἰ πολλά εἶη·

εἶπον οὖν ὅτι τάλαντον ἀργυρίου ἔτοιμος εἶην δοῦναι·

ἃ δ' ὁμολόγησε ταῦτα ποιήσειν.

35. "Ἔστιν γὰρ ἡ περίοδος σύστημα ἐκ κώλων ἢ κομμάτων εὐκαταστρόφως εἰς τὴν διάνοιαν τὴν ὑποκειμένην ἀπηρτισμένον, οἷον "μάλιστα μὲν εἵνεκα τοῦ νομίζειν συμφέρειν τῇ πόλει λελύσθαι τὸν νόμον, εἶτα καὶ τοῦ παιδὸς εἵνεκα τοῦ Χαβρίου, ὁμολόγησα τούτοις, ὡς ἂν οἷός τε ᾧ, συνερεῖν" [Δημ. *Λεπτίν.* 1]. αὕτη γὰρ ἡ περίοδος ἐκ τριῶν κώλων οὖσα (...) εἰ γοῦν λυθείη αὐτῆς τὸ περιωδευμένον καὶ μετασυντεθείη, τὰ μὲν πράγματα μένει τὰ αὐτά, περίοδος δὲ οὐκ ἔσται, οἷον εἰ τὴν προειρημένην τις τοῦ Δημοσθένους περίοδον ἀναστρέψας εἶποι ᾧδὲ πως "συνερῶ τούτοις, ᾧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι· φίλος γὰρ μοί ἐστιν ὁ υἱὸς Χαβρίου, πολὺ δὲ μᾶλλον τούτου ἢ πόλις, ἦι συνειπεῖν με δίκαιόν ἐστιν". οὐ γὰρ ἔτι οὐδαμοῦ ἡ περίοδος εὐρίσκεται. (Δημ. *Π. Ἐρμην.* 10-11)

36. O. D. Adams, *Lysias. Selected Speeches*, N. U. 1905 (Appendix) παραθέτει πολύ διαφωτιστικά παραδείγματα για καθεμιά περίπτωση.

φή είναι το πιο εξελιγμένο ποιητικό σχήμα, έτσι και η περίοδος (ιδίως αυτή του τρίτου τύπου) αποτελεί το πιο ανεπτυγμένο μόρφωμα του πεζού λόγου· ό,τι είναι για την ποίηση οι σίχλοι και τα ημισίχλια, αυτό είναι για τον πεζό λόγο τα "κώλα" και τα "κόμματα" (Cicero, *Or.* 66.223).³⁷

Η ειρόμενη μονοτονία χαρακτηρίζει προπάντων την προηροδότηια πεζογραφία,³⁸ ενώ η υπερβολή προς την κατεύθυνση της περιοδικότητας επιβαρύνει τους λόγους του Ισοκράτη. Και οι δύο τύποι γραφής πάντως συνυπάρχουν και, κατά τις ανάγκες, αναμιγνύονται στα περισσότερα κείμενα της κλασικής εποχής.

Ως προς το μέγεθος: η υπέρβαση των τεσσάρων³⁹ κώλων κινδυνεύει να καταστρέψει την ισορροπία της περιόδου. Η τετράκωλος περίοδος θεωρείται η χρυσή τομή και παραβάλλεται με την τετράστιχη στροφή στο κλασικό χωρίο του Κικ. *Orat.* lxn. 221-2. Στις μακρότερες πάντως ή πολύκωλες περιόδους (οι οποίες ό,τι μπορεί να κερδίζουν σε κάλλος το χάνουν σε δεινότητα ύφους), το πλεονάζον υλικό βολεύεται είτε με εσωτερικές παρενθέσεις είτε σε καταληκτικές ουρές. Το καταληκτικό κώλο της περιόδου (το πιο ευαίσθητο σημείο της: *τάς γε μὴν περιόδους ἐσφίγγθαι μάλα δεῖ κατὰ τὸ τέλος* τονίζει ο Δημήτριος, *Π. Ερμην.* 244) κατά κανόνα διαμορφώνεται ρυθμικά (στις λεγόμενες μετρικές *clausulae*), έτσι ώστε

37. Βλ. τα κλασικά χωρία για την περίοδο στον Αριστοτέλη, *Ρητορ.*, 3.9· Ερμογένη, *Περὶ εὐρέσεως*, 4, 3, σελ. 238 ἐξξ. Sp., και του ιδίου, *Περὶ ἰδεῶν*, 1.315 ἐξξ. Sp. Βλ. και το βασικό ἄρθρο του G. Kennedy, Aristotle on the period, *HSCP* 63 (1958) 283-88. Ο Δημήτριος αρχίζει το *Π. Ερμην.* του με τη φράση: "Ὡσπερ ἡ ποίησις διαιρεῖται τοῖς μέτροις, οἷον ἡμιμέτροις ἢ ἑξαμέτροις ἢ τοῖς ἄλλοις, οὕτω καὶ τὴν ἑρμηνείαν τὴν λογικὴν [· τον πεζό λόγο] διαιρεῖ καὶ διακρίνει τὰ καλούμενα κῶλα.

38. Πρβ. το επόμενο απόσπασμα του Φερεκύδη, που διασώζεται στα Σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο (3,1185): 'Αγήνωρ δὲ ὁ Ποσειδῶνος γαμεῖ Δαμνῶ τὴν Βήλου. Τῶν δὲ γίνονται Φοῖνιξ καὶ Ἰσαίη, ἣν ἴσχει Αἴγυπτος, καὶ Μηλία, ἣν ἴσχει Δαναός. Ἐπειτεν ἴσχει Ἀγήνωρ Ἀργιόπην τὴν Νείλου τοῦ ποταμοῦ. Τοῦ δὲ γίνεται Κάδμος.

39. Τῶν δὲ περιόδων αἱ μικρότεραι μὲν ἐκ δυοῖν κώλοιν συντίθενται, αἱ μέγιστα δὲ ἐκ τεττάρων· τὸ δ' ὑπὲρ τέτταρα οὐκέτ' ἂν ἐντὸς εἴη περιοδικῆς συμμετρίας (Δημ. *Π. Ερμην.* 16)

και από συντακτική και από λογική αλλά και από ρυθμική άποψη η περίοδος να αποτελεί ένα αξιοθαύμαστο, κλειστό και "αποστρογγυλωμένο", όλο. Οι αρχαίοι γραμματικοί και συγγραφείς εγχειριδίων ρητορικής τονίζουν ότι, ενώ στην ειρομένη λέξη είναι μάλλον το περιεχόμενο που καθορίζει τα όρια του όλου και των μερών και τον τρόπο της συμπλοκής τους, στην κατεστραμμένη τα κριτήρια της μορφής υπερισχύουν των υλικών, και δημιουργούν αυτή την αίσθηση της αδιάσπαστης, "κυκλικής", "συνέχειας" του λόγου, την οποία προδίδουν οι λέξεις *circuitus* και *continuatio*, η εύγλωττη λατινική μετάφραση της "περίοδου". Είναι τόσο εύθραυστη και λεπτή, τέλος, κατά τους ίδιους, η περίπλοκη ισορροπία της περιόδου, ώστε η παραμικρή διασάλευση είτε της εξωτερικής σχέσης και τάξης των κώλων είτε της εσωτερικής διάταξης καθενός από αυτά μπορεί να ζημιώσει την επιδιωκόμενη "σύνθεση" (δηλαδή το ύφος) του τέλειου όλου.

Επειδή η περίοδος, κάθε μεγέθους και τύπου⁴⁰, οφείλει πάνω απ' όλα να είναι απολύτως σαφής, την (χάρη και στο υπερανεπτυγμένο κλιτικό σύστημα του ονόματος και του ρήματος) σχεδόν απολύτως ελεύθερη θέση των λέξεων μέσα στο εσωτερικό της πρότασης την υπαγορεύει ένας εξαιρετικά πολύπλοκος μηχανισμός, ο οποίος, ενμέρει τουλάχιστον, βρίσκεται μέσα στα όρια της σύνταξης.⁴¹

Για τον ίδιο βασικά λόγο, λαμβάνεται ιδιαίτερη πρόνοια, ώστε ούτε τα καθέκαστα κώλα να είναι υπέρμετρα μακρά [*Τὰ πολλὰ οὖν κώλοις τριμέτροις χρησόμεθα καὶ ἐνίοτε κόμμασιν*, σημειώνει ο Δημήτριος (*Περὶ ἑρμηνείας*, 205)] ούτε οι περίοδοι πολυσύνθετες και μακρόσυρτες: *Τῶν δὲ περιόδων αἱ μικρότεραι μὲν ἐκ δυοῖν κώλων συντίθενται, αἱ μέγιστα δὲ ἐκ τεττάρων· τὸ δ' ὑπὲρ τέτταρα οὐκέτ' ἂν ἐντὸς εἴη περιοδικῆς*

40. Να ληφθεῖ υπόψη ότι, με άλλα κριτήρια, διακρίνει ο Δημήτριος (*Π. Ἑρμην.* 19-21) την περίοδο σε "ιστορική", "διαλογική" και "ρητορική".

41. Εξαιρετικά δύσχρηστο το σχετικό βιβλίο του Charles Short, *The Order of Words in Attic Greek Prose: An Essay*, N. York 1870 (έργο εμπειρικό, με πάμπολλα παραδείγματα)· λιτό, αλλά με μικρή πρακτική αξία για τη γραφή των ΑΕ σήμερα εκείνο του K. J. Dover, *Greek Word Order*, Cambridge 1960.

συμμετρίας (Δημ., Π. Έρμ. 16).

Τόσο στο εσωτερικό τους όσο και στην εξωτερική τους διάταξη τα φραστικά αυτά συντάγματα ελέγχονται, λέξη τη λέξη, από τα λεκτικά μόρια (και προπάντων από το δίδυμο μέν-δέ), για τα οποία θα γίνει ειδικός λόγος στη συνέχεια. Ο μηχανισμός αυτός διασφαλίζει πρόσθετες λεπτές (αλλά διόλου λιγότερο πραγματικές) διακρίσεις στην γκρίζα περιοχή ανάμεσα στη σύνταξη και στην υφολογία. Όλες αυτές οι δυνατότητες παρέχουν, μέσα στο πλαίσιο των γλωσσικών και συντακτικών περιορισμών, τη δυνατότητα και την εγγύηση για ένα προσωπικότερο και ατομικό ύφος.

Μίλησα για την διαδεδομένη άποψη ότι η ΝΕ (ως διάδοχος της δημοτικής) είναι γενετικά βραχυπερίοδη και ότι, επομένως, όσο η μετάφραση δεν μπορεί να αποφύγει τη διάσπαση του σφιχτοδεμένου συνόλου που αποτελεί η ΑΕ περίοδος, με την υποχρεωτική ανάλυσή της τίποτε το ουσιώδες δεν χάνεται· στη θέση του ΑΕ τρόπου μπαίνει ο νέος, αναγκαστικός πια, τρόπος. Ότι η ανάλυση είναι κάποτε αναπόφευκτη δεν θα το αρνηθεί κανείς· ότι όμως πρέπει να γίνεται συστηματικά⁴², τάχα για να μην παραβιαστεί η δομή της ΝΕ δεν πείθει. Η διαφορά ανάμεσα στο περιοδικό και στο α-περίοδο ύφος θα φανεί με τη βοήθεια ενός πειράματος. Ας υποτεθεί ότι έχουμε να αντιστρέψουμε το επόμενο κείμενο·

Αυτοί είχαν τη γνώμη πως, αν τούτην εδώ την πόλη ή με τη θέλησή της την έκαναν φίλη τους ή παρά τη θέλησή της την υποδούλωναν, εύκολα θα εξουσιάζουν πάνω στους άλλους Έλληνες· γι' αυτό και αποβιβάστηκαν στον Μαραθώνα. Και πίστευαν πως έτσι θα έβρισκαν τους Έλληνες χωρίς κανένα σύμμαχο, αν δηλαδή διεκπεραίωναν την τολμηρή επιχείρηση, ενόσω ακόμη η Ελλάδα βρισκόταν σε διχογνωμία με ποιον τρόπο πρέπει να αποκρούσει τους επιδρομείς.

42. Όσο συστηματικά την απέφευγε η καλιότερη καθαρευουσιάνικη "πιστή" σχολική μετάφραση...

Η ποιότητα και η σκόπιμη τέχνη του περιοδικού λόγου θα φανούν, αν (με άθικτη τη ρηματική σκαλωσιά και τη στίξη του ΝΕ κειμένου) πρώτα δοθεί μια πιστή τροπή του ΝΕ κειμένου σε ΑΕ λόγο μη περιοδικό και αντιγραφεί έπειτα η περιοδική του ανασύνθεση (όπως την δίνει ένας αρχαίος συγγραφέας).

Οί δὲ ἠγήσαντο,

εἰ τήνδε τὴν πόλιν ἢ ἑκοῦσαν φίλην ποιήσαιντο
ἢ ἄκουσαν καταστρέψαιντο,
ῥαδίως τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἄρξειν·

ὥστε [ἦ: διὸ] ἀπέβησαν εἰς Μαραθῶνα.

Ἐνόμισαν δὲ

οὕτως ἂν ἐρημοτάτους εἶναι συμμάχων
[τοὺς Ἑλληνας],

εἰ

ἔτι στασιαζούσης τῆς Ἑλλάδος
ὄτι τινι χρῆ τρόπῳ τοὺς ἐπιόντας ἀμύνασθαι,
τὸν κίνδυνον ποιήσαιντο.

Περιοδικός "ανασχηματισμός":⁴³

Ἠγησάμενοι δέ,

εἰ τήνδε τὴν πόλιν

ἢ ἑκοῦσαν φίλην ποιήσαιντο

ἢ ἄκουσαν καταστρέψαιντο,

ῥαδίως τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἄρξειν,

ἀπέβησαν εἰς Μαραθῶνα,

νομίσαντες οὕτως ἂν ἐρημοτάτους εἶναι

συμμάχων [τοὺς Ἑλληνας],

εἰ

43. Το κείμενο του Λυσία, *Επιτάφ.*, [192], 21-22. Να σημειωθεί ότι η λιτότητα της σύνθεσης ["ισχνός χαρακτήρ", genus subtile] του Λυσία δεν πρέπει να παρεξηγείται ως μονότονη απλότητα. Στην πραγματικότητα, το απλό και καθημερινό λεξιλόγιο έρχεται σε εσκεμμένα ζωηρή αντίθεση προς την κατάτεχνη περιοδική σύνθεση, τεχνική ως προς την οποία ο Λυσίας παρακολουθεί τον πρεσβύτερο σύγχρονο του τον Θρασύμαχο τον Χαλκηδόνιο. Ο Διονύσιος ο Αλικ. (*Π. Ισαίου*, κεφ. 20) σώζει την πληροφορία: *Θρασύμαχος δὲ καθαρὸς μὲν καὶ λεπτὸς καὶ δεινὸς εὐρεῖν τε καὶ εἰπεῖν στρογγύλως καὶ περιττῶς ἃ βούλεται.*

ἔτι στασιαζούσης τῆς Ἑλλάδος
 ὄμιτιν χρῆν τρόποι τοὺς ἐπιόντας ἀμύνασθαι,
 τὸν κίνδυνον ποιήσαιντο.

Η δική μου ασυνεχής αντιγραφή δεν προσπαθεί να αναγνωρίσει κώλα και κόμματα· επιχειρεί μόνο να φανερώσει την πράγματι εκπληκτική άρθρωση της περιόδου. Αρθρώνεται η περίοδος στα δύο, σα να είχε συντεθεί σε ένα φύλλο χαρτιού τσακισμένο στη μέση· πάνω στην πρώτη αιτιολογικής λειτουργίας μετοχή [ἡγησάμενοι] πλαγιάζει ένας υποθετικός λόγος (προηγείται η υπόθεση και έπεται η απόδοση)· στην δεύτερη αιτιολογική μετοχή [νομίσαντες] πλαγιάζει ένας δεύτερος υποθετικός λόγος (με προηγούμενη τώρα την απόδοση και επόμενη την υπόθεση). Η δεύτερη ημιπερίοδος, με το να καθυστερεί τον αναγνώστη περισσότερο, χάρη στη συνθετότερη φύση της (η υπόθεση συνοδεύεται και από μια προϋπόθεση), δημιουργεί την κατάλληλη αίσθηση κατάληξης του λόγου —κι όμως μεταξύ των ημιπεριοδών υπάρχει απόλυτη ισοσυλλαβία (51 συλλαβές έναντι 52)!

(γ) Ως προς το τρίτο σημείο, την πολυσυζητημένη ρυθμική συγκρότηση του ΑΕ λόγου, θα αρκεστώ εδώ σε λίγους υπαινιγμούς. Προδηλώθηκε ήδη ότι το μέτρο, που εξωτερικά θα έμοιαζε να είναι η εμφανέστερη διαφορά μεταξύ ποίησης και πεζού λόγου, κάθε άλλο παρά αυτόν τον διακριτικό ρόλο παίζει για την αρχαία γραμματεία, εφόσον για τους αρχαίους, και τα δύο είδη είναι καθόλα καλλιτεχνημένα και σύμμετρα. Το ακουόμενο κείμενο όφειλε να είναι ρυθμισμένο ακόμη και σε πραγματείες καθαρώς τεχνικού περιεχομένου.

Τη διαφορά από τις σχετικές νεότερες αντιλήψεις την εξηγεί καλά ένα χωρίο του Διονυσίου του Αλικαρνασσεά, II. Συνθ. Ονομ. [κεφ. 25. αρχόμενο]:

φέρει δὴ τίς οὐκ ἂν ὁμολογήσειεν τοῖς κρατίστοις
 εἰσὶν αἰετὸν ποιήμασι τε καὶ μέλεσι τοὺς Δημοσθένους
 λόγους, καὶ μάλιστα τὰς τε κατὰ Φιλίππου δημο-
 γορίας καὶ τοὺς δικανικοὺς ἀγῶνας τοὺς δημοσί-
 ον; ὧν ἐξ ἑνὸς ἀρκέσει λαβεῖν τὸ προσιμίον τουτί·
 "Μηδεὶς ὑμῶν, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, νομίση με μῆτ'

ιδίας ἔχθρας μηδεμιᾶς ἔνεχ' ἤκειν Ἀριστοκράτους κατηγορήσοντα τουτουί, μήτε μικρὸν ὀρῶντά τι φαῦλον ἀμάρτημα ἐτοίμως οὕτως ἐπὶ τούτῳ προάγειν ἐμαντὸν εἰς ἀπέχθειαν· ἀλλ' εἴπερ ἄρ' ὀρθῶς ἐγὼ λογίζομαι καὶ σκοπῶ, περὶ τοῦ Χερόνησον ἔχειν ὑμᾶς ἀσφαλῶς καὶ μὴ παρακρουσθέντας ἀποστερηθῆναι πάλιν αὐτῆς, περὶ τούτου ἐστὶ μοι ἅπασα ἡ σπουδὴ⁴⁴. Πειρατέον δὴ καὶ περὶ τούτων λέγειν ἂ φρονῶ. (...) Οὐ μέντοι προσήκει γε ἔμμετρον οὐδ' ἔρρυθμον (τὴν λέξιν) εἶναι δοκεῖν (ποίημα γὰρ οὕτως ἔσται καὶ μέλος...), ἀλλ' εὔρυθμον αὐτὴν ἀπόχρη καὶ εὔμετρον φαίνεσθαι μόνον· οὕτως γὰρ ἂν εἴη ποιητικὴ μὲν, οὐ μὴν ποίημά γε, καὶ ἐμμελὴς μὲν, οὐ μέλος δέ. (...) Αὐτίκα ὁ κατὰ Ἀριστοκράτους λόγος οὐ καὶ μικρῶι πρότερον ἐμνήσθην ἄρχεται μὲν ἀπὸ κωμικοῦ στίχου τετραμέτρου ἐξ ἀναπαίστων ῥυθμῶν συγκειμένου, λείπεται δὲ ποδὶ τοῦ τελείου, παρ' ὃ καὶ λέληθεν· "μηδεὶς ὑμῶν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, νομίση με".

Και συνεχίζει λέγοντας ὅτι, αν προστεθεῖ ἓνα παρεῖναι, ολοκληρώνεται ἓνας στίχος. Παρομοίως, η φράση

μήτ' ἰδίας ἔχθρας μηδεμιᾶς ἔνεκα

αποτελεῖ ἓνα κανονικό ελεγειακό πεντάμετρο.

Για τη ρυθμικότητα, λοιπόν, που συνέχει τον αρχαίο λόγο απ' ἄκρου εἰς ἄκρον —προτίμηση για ορισμένες ρυθμικές ακολουθίες στο εσωτερικό⁴⁵ και στο τέλος κάθε περιόδου

44. Κατ' Ἀριστοκράτους, 1. Δεν υπολογίζω μικρές διαφορές ἄλλων γραφῶν στο παράθεμα αὐτό.

45. Ο Διον. Αλικ., Π.Συνθ.Ον. κεφ.18, διακρίνει, με αξιανάγνωστο τρόπο, τα ρυθμικά κῶλα στον επιτάφιο του Θουκυδίδη (επιλέγοντας: τ ἂ πλείστα δ' ἐστὶ παρὰ Θουκυδίδη τοιαῦτα, μᾶλλον δὲ ὀλίγα τὰ μὴ οὕτως ἔχοντα, ὥστ' εἰκότως ὑψηλὸς εἶναι δοκεῖ καὶ καλλιπέης ὡς εὐγενεῖς ἐπάγων ῥυθμούς) και στην "αξιωματικὴ" πεζογραφία του Πλάτωνα εν γένει.

(ἀποθέσεις, clausulae)⁴⁶ αποφυγή άλλων ρυθμών όπως του τρίβραχου, αλλά και γενικότερα της χασμωδίας—,⁴⁷ εκπληκτική επιβεβαίωση μας προσφέρουν όλοι οι λόγοι του Δημοσθένη.⁴⁸ Και οι μακρότερες ακόμη και συντακτικά πολύπλοκότερες περίοδοι του Ρήτορα, (όπως και του Ισοκράτη) δεν καταλήγουν σκοτεινές ή δυσπαρακολούθητες, εφόσον μπορεί κανείς, και με το αφτί του, να συμπλεύσει με τη ροή της λογικής, της σύνταξης και του ρυθμού τους.

Δεν πιστοποιείται ίδιας έντασης ρυθμικότητα στην αρχαιότερη της κλασικής πρόζα, μολονότι δεν θα συμφωνούσαμε με την υπερβολική παρατήρηση του Κικέρωνα για έναν συγγραφέα σαν τον Ηρόδοτο: Herodotus (...) numero caruit nisi quando temere ac fortuito (*Orator* 55, 186). Γιατί ασφαλώς δεν είναι διόλου τυχαίο ή συμπτωματικό ότι στα σημεία δραματικής ανύψωσης της αφήγησης (λ.χ. σε ορισμένες νουβέλες) η ακολουθία των ρητορικά περίτεχνων κώλων ασφαλώς υπολογίζει στον ρυθμικό κυματισμό της κατάληξης.

Πάλι ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς μας καθοδηγεί στην

46. Ολόκληρο το exordium στον 3ο Κατιλ. λόγο του Κικέρωνα, για να πάρουμε ένα παράδειγμα από τη λατινική πρακτική, συγκροτείται από επτά περιόδους που υποδιαιρούνται σε κώλα και κόμματα με τρόπο απόλυτα συμμετρικό (βλ. Scaglione, όπ. π. σ. 38 εξξ. και Ch. J. Robins, *CJ* 47 (1951) 77-83).
47. Διονύσιος Αλικαρνασσεύς (*Περὶ συνθ. ὀνομ.* κεφ. 25) και Κικέρων (*Orator* 53,179) συμφωνούν ότι το φαινόμενο της ρυθμικότητας εκτείνεται in tota continuatione verborum.
48. I. Συκουτρή, "Der demosthenische Epitaphios," *Hermes* 63 (1928) 241-58 (αξιοποίηση του ευρήματος του Fr. Blass για την επιμελή αποφυγή του τριβράχους ρυθμού στο έργο του Δημοσθένη). Blass και Dierup, ανεξάρτητα ο ένας του άλλου, στα τέλη του 19ου αιώνα άνοιξαν το δρόμο· ακολουθώντας τη ρήση "Wer Rhythmus sagt, sagt Entsprechen", ανακάλυψαν στο έργο των ρητόρων την συστηματική ύπαρξη ρυθμικής ανταπόκρισης (Responson) ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες ενάρξεις ή καταλήξεις κώλων. Συνθετική μονογραφία για την κλασική γραμματεία W. Schmid, *Über die klassische Theorie und Praxis des antiken Prosarhythmus*, *Hermes-Einzelschriften* 12, Wiesbaden 1959· για την βυζαντινή, (όπου οι ακολουθίες είναι τονικές και όχι προσωδικές) W. Hörandner, *Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner*, Βιέννη 1981.

αποτίμηση της ρυθμικής σύνταξης και στίξης του *Ἵπέρ Κτησιφώντος*, (όπ.π., κεφ. 25.), και ο Δημήτριος, με το αφοριστικό του ύφος, διδάσκει (στο κεφάλαιο για την "γλαφυρά σύνθεση"): *σύνθεσις δὲ ψ υ χ ρ ἄ ἢ μὴ εὐρυθμος (...) ψυχρὸν δὲ καὶ τὰ μέτρα τιθέναι συνεχῆ, καθάπερ τινές, καὶ μὴ κλεπτόμενα ὑπὸ τῆς συνεχείας· ποίημα γὰρ ἄκαιρον ψυχρὸν, ὥσπερ καὶ τὸ ὑπέρμετρον*. Για τη ρύθμιση των κώλων επιλέγονται εκείνοι οι ρυθμοί που αρμόζουν στο κάθε είδος σύνθεσης (μεγαλοπρεπείς, για τον επιτάφιο του Θουκυδίδη· κωμικοί, τραγικοί κ.ο.κ. για τους αντίστοιχους ποιητές).⁴⁹

Αποτελούσε, τέλος, παλιά διδασκαλία του Αριστοτέλη ότι ο λόγος στηρίζεται στον αριθμό-ρυθμό· βλ. την επιγραμματική διατύπωση της *Ρητορικής*: *περαίνεται δὲ ἀριθμῶι πάντα· ὁ δὲ τοῦ σχήματος ἀριθμὸς ῥυθμὸς ἐστίν, οὗ καὶ τὰ μέτρα τμήματα* [: 3. 8. 1408b].

Συμπερασματικά: ως αντίδοτο σε έναν σύγχρονο (και νεοελληνικό) μανιχαϊσμό, που πρόθυμα παραχωρεί στην *elocutio* μια θέση μέσα στην ποίηση, αλλά την αρνείται κατηγορηματικά στον πεζό (κατά βάση χρηστικό, όπως λέγεται) λόγο, με το επιχείρημα ότι στη δεύτερη περίπτωση σημασία έχει το 'περιεχόμενο' και όχι η 'διατύπωση', η αρχαία παράδοση προβάλλει μονότονα και κατηγορηματικά την αναλογία πεζού και έμμετρου λόγου, όπως λ.χ. δια στόματος Κοϊντιλανού: *Quem in roemate locum habet versificatio, eum in oratione, compositio* (IX, iv, 116).

Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, ήταν διατεθειμένος να προχωρήσει και πιο μακριά: απαριθμώντας τους τέσσερις παράγοντες που καθιστούν την πεζή λέξιν "ήδειαν", παραχωρεί το προβάδισμα στο "μέλος" (τη μελωδικότητα) και στον "ρυθμό" και επιφέρει τον εξής εκπληκτικό γενικότερο αφορισμό: *μουσική γάρ τις ἦν καὶ ἡ τῶν πολιτικῶν λόγων ἐπιστήμη τῶι ποσῶι διαλλάττουσα τῆς ἐν αἰδῆι καὶ ὀργάνοις, οὐχὶ τῶι*

49. Βλ. την παρατήρηση του Διονυσίου, *Π. Συνθ.* κεφ. 18: *τί οὖν ἐστίν ὁ πεποίηκε ταύτην μεγαλοπρεπῆ τὴν σύνθεσιν; τὸ ἐκ τοιούτων συγκείσθαι ῥυθμῶν τὰ κῶλα (αναγνωρίζει τρεις σπονδείους, έναν ανάπαιστο, έναν σπονδεῖο, έναν κρητικό —ρυθμούς "ἅπαντας ἀξιωματικούς").*

ποιῶν...καὶ ἐπὶ ταύτης ἡ ἀκοὴ τέρπεται μὲν τοῖς μέλεσιν, ἄγεται δὲ τοῖς ῥυθμοῖς, ἀσπάζεται τὰς μεταβολάς, ποθεῖ δ' ἐπὶ πάντων τὸ οἰκεῖον, ἢ δὲ διαλλαγή κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον (=η διαφορά μεταξύ πολιτικού λόγου και μουσικής είναι μάλλον ποσοτική) [όπ.π., τέλος του κεφ. 11].⁵⁰ Ἐξω ἀπὸ αὐτὰ τα συμφραζόμενα, θα ἔμενε ανεπάρκιστατα κατανοητὴ ἡ οὐξεία διατύπωση του περίφημου αριστοφανικού χωρίου, ὅπου ὁ Ευριπίδης, ὁ μαθητὴς των σοφιστῶν, ζητᾶ ἀπὸ τους υπηρέτες του Πλούτωνα να φέρουν "ρίγες και γωνιόμετρα", για να μετρηθῶν οι συνθέσεις των ανταγωνιστῶν του:

λεπτῶν τε κανόνων ἐσβολὰς ἐπῶν τε γωνιασμούς
(Βάτραχοι 956).

Αρχαία Ελληνικά: Λογική και Σύνταξη

Τα περιεχόμενα των δύο προηγούμενων ενοτήτων του κεφαλαίου αυτού μπορούν να διαβαστούν και ως πρόλογος για την αιτιολόγηση της διήκουσας το μελέτημα αυτό προκατάληψης ότι η ΑΕ, η οποία αποδείχτηκε για δύο αρχαίους πολιτισμούς και για τον νεότερο ευρωπαϊκό η κατεξοχήν γλώσσα της παιδείας και της εκπαίδευσης, μπορεί πράγματι να προσφέρει ανάλογες υπηρεσίες και στη νεοελληνική εκπαίδευση. Προτίθεμαι να αναζητήσω μέσα στην ίδια την αρχαία γλώσσα τα άμεσα τεκμήρια του ισχυρισμού αυτού, αντί να καταφύγω (όπως γίνεται συχνά) στις πράγματι άφθονες έμμεσες μαρτυρίες από τον χώρο της ιστορίας της ευρωπαϊκής παιδείας.

Για να αποφευχθῶν οι παρεξηγήσεις, σπεύδω να διευκρινήσω ότι σ' έναν τέτοιο ισχυρισμό δεν λανθάνει καμιά μεταφυσική, ούτε υπόκειται οποιαδήποτε θεωρία για εκλεκτούς λαούς. Επίκληση γίνεται μόνο στην ιστορία, εφόσον προϋποθέτουμε ότι: χάρη στην ευνοϊκή συγκυρία πολλών παραγόντων, αυτό το ασφαλώς προικισμένο γλωσσικό ὄργανο αν-

50. Χρειάζεται άραγε υπενθύμιση ότι μια τέτοια (κοινότατη) αντίληψη προϋποθέτει η σχετική πλατωνική κριτική της ρητορικής;